

e-ISSN 3060-5059

DOI: 10.67227

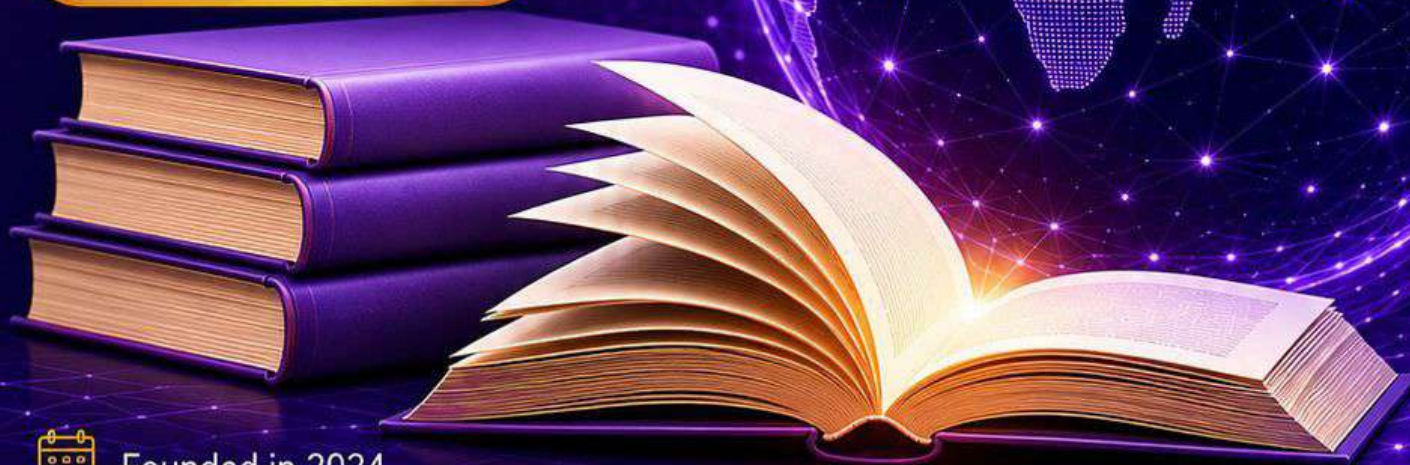
IJTIMOYIY-GUMANITAR SOHADA ILMIY-INNOVATSION TADQIQOTLAR

ILMIY METODIK JURNAL

Scientific and Innovative Research in
Social and Humanitarian Studies

Vol. 3 • Issue 7

2026

Founded in 2024

publishscience.uz

publish_science_journal@mail.ru

PEER REVIEWED • OPEN ACCESS

O'ZBEK TILIDAGI ALQOV BIRLIKLARINING STRUKTUR-GRAMMATIK XUSUSIYATLARI

Qurbanbayeva Nilufar Ilxamovna

Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch davlat universiteti, o'qituvchi, mustaqil izlanuvchi.

e-mail: nilukhan1720@gmail.com ORCID: <https://orcid.org/0009-0003-4048-7255>

Annotatsiya.

Maqolada o'zbek tilidagi alqov birliklarining struktur-grammatik xususiyatlari tahlil qilinadi. Birliklar predikat shakliga ko'ra sintetik, analitik va nominal tiplarga ajratiladi, grammatik shakl bilan pragmatik vazifa o'rtasidagi bog'liqlik aniqlanadi hamda -gur affiksining qutblanish hodisasi ko'rib chiqiladi. Tahlil natijalari leksikografiya, tarjima va o'qitish amaliyoti uchun ahamiyatlidir.

Kalit so'zlar: alqov, olqish, duo, tilak, optativ, istak mayli, -sin affiksi, -gur affiksi, struktur tahlil, nutqiy etiket.

СТРУКТУРНО-ГРАММАТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ЕДИНИЦ БЛАГОПОЖЕЛАНИЯ В УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКЕ

Курбанбаева Нилуфар Илхамовна

Ургенчский государственный университет имени Абу Райхана Беруни, преподаватель, независимый исследователь.

Аннотация.

В статье анализируются структурно-грамматические особенности единиц благопожелания в узбекском языке. По форме предиката они делятся на синтетические, аналитические и номинальные типы; выявляется связь грамматической формы с прагматической функцией и рассматривается поляризация аффикса -гур. Результаты значимы для лексикографии, перевода и преподавания.

Ключевые слова: благопожелание, молитва, пожелание, оптатив, желательное наклонение, аффикс -син, аффикс -гур, структурный анализ, речевой этикет.

STRUCTURAL AND GRAMMATICAL FEATURES OF BLESSING UNITS IN THE UZBEK LANGUAGE

Qurbanbayeva Nilufar Ilxamovna

Urgench State University named after Abu Rayhan Beruni, Lecturer, Independent Researcher.

Abstract.

The article analyses structural and grammatical features of blessing units in Uzbek. By predicate form they divide into synthetic, analytic and nominal types; the link between grammatical form and pragmatic function is established, and the polarisation of the affix -gur is examined. The findings inform lexicography and translation.

Keywords: blessing, prayer, good wish, optative, desiderative mood, affix -sin, affix -gur, structural analysis, speech etiquette.

Kirish. O'zbek tilida nutqning eng faol va barqaror qatlamlaridan birini insonning ezgu niyatini ifodalovchi birliklar — olqish, duo va tilaklar hisoblanadi. Mazkur birliklar o'zbek muloqotida kundalik salomlashishdan tortib marosimiy matnlargacha bo'lgan keng doirada qo'llanib, milliy nutq madaniyatining ajralmas qismi hisoblanadi. Tadqiqotimizda ular yagona alqov makrotizimining o'zaro farqlanuvchi komponentlari sifatida qaraladi.

O'zbek tilshunosligida alqov birliklari asosan ikki yo'nalishda o'rganilgan. Birinchisi — folklorshunoslik yo'nalishi bo'lib, unda olqish xalq og'zaki ijodining mustaqil janri sifatida tadqiq etilgan. Ikkinchisi — leksik-semantik yo'nalish bo'lib, unda alqov birliklarining ma'no tuzilishi, milliy-madaniy komponentlari va frazeologik xususiyatlari tahlil qilingan. Har ikki yo'nalishda ham grammatik shakl ko'pincha fon sifatida qolib ketgan: tadqiqotchilar alqovning qanday grammatik vosita bilan yasalganini qayd etish bilan cheklanib, shakllar o'rtasidagi tizimli munosabatni va ularning vazifaviy taqsimotini maxsus o'rganish predmeti sifatida ko'tarmaganlar.

Vaholanki, alqov birliklarining grammatik tuzilishi bir xil emas. Ularning bir qismi maxsus affikslar bilan yasalsa, boshqa qismi modal so'zlar va yordamchi fe'llar ishtirokida shakllanadi, uchinchi guruhi esa umuman fe'lsiz — nominal tuzilishga ega. Bu xilma-xillik tasodifiy emas: u alqovning qo'llanish doirasi, sakral darajasi va pragmatik vazifasi bilan bog'liq bo'lishi mumkin. Mazkur yondashuv tadqiqotimizning asosiy yo'naltiruvchi g'oyasi hisoblanadi.

Tadqiqotning maqsadi — o'zbek tilidagi alqov birliklarining struktur-grammatik xususiyatlarini tizimli tahlil qilish va grammatik shakl bilan pragmatik vazifa o'rtasidagi bog'liqlikni aniqlashdan iborat. Ushbu maqsadga erishish uchun quyidagi vazifalar belgilandi: alqov birliklarini predikatning grammatik shakliga ko'ra tasniflash; har bir struktur tipning ichki guruhlarini ajratish; shakllarning vazifaviy taqsimotini aniqlash; -gur affiksining qutblanish hodisasini tahlil qilish.

Tadqiqotning ilmiy yangiligi esa ilk bor alqov birliklari predikatning grammatik shakliga ko'ra tizimli ravishda tasniflanib, shakl bilan vazifa o'rtasidagi bog'liqlik maxsus tadqiqot predmeti sifatida ko'rib chiqilishidir.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya.

Alqov birliklarini grammatik jihatdan o'rganish uchun ikki nazariy asos muhim ahamiyatga ega: nutqiy aktlar nazariyasi va mayl kategoriyasi haqidagi ta'limot.

Nutqiy aktlar nazariyasiga asos solgan J. Ostin va uni rivojlantirgan J. Syorl tasnifiga ko'ra, olqish va tilak ekspressiv nutqiy aktlar sinfiga mansub bo'lib, ularning illokutiv maqsadi so'zlovchining adresatga nisbatan ezgu munosabatini ifodalashdan iborat [1], [2]. Biroq alqovning o'ziga xos jihati shundaki, unda ifodalangan holatni ro'yobga chiqarish so'zlovchining ixtiyorida emas. Bu xususiyat alqovning grammatik shaklida ham aks etadi: o'zbek tilida alqov ko'pincha uchinchi shaxs formasida berilib, harakatning bajaruvchisi lisoniy ifodadan tashqarida qoldiriladi. A. Vejiskaya tabiiy semantik metatil doirasida shunday grammatik asimetriyalarning madaniy shartlanganligini ko'rsatib bergan [3].

O'zbek tilshunosligida alqov birliklarining grammatik asosini mayl kategoriyasi, xususan, istak mayli tashkil etadi. An'anaviy grammatikalarda istak mayli shakllari sanab o'tilgan va ularning umumiy ma'nolari tavsiflangan, ammo aynan alqov vazifasidagi qo'llanishi maxsus ajratib o'rganilmagan. Sh. Safarov pragmatolingvistika doirasida nutqiy aktlarning til vositalari bilan bog'liqligini nazariy asoslab bergan [4]; mazkur maqolada ilk bor shu yondashuv alqov materialiga tatbiq etiladi.

Alqovning folklor jihatdan o'rganilishi T. Kuchqorov tadqiqotida amalga oshirilgan bo'lib, unda olqish janrining poetik tuzilishi va marosimiy vazifasi ochib berilgan [5]. Ushbu ish alqov matnlarining ritmik-sintaktik qurilishi haqida qimmatli material beradi, lekin morfologik tahlilni o'z oldiga maqsad qilib qo'ymagan.

Qiyosiy tadqiqotlar orasida rus tilidagi *blagopojelanie* janrini tahlil qilgan ishlar [6], [7] hamda arab tilidagi muloqot formulalarining pragmatikasini o'rgangan M. Badarneh ishi [8] diqqatga sazovor. Badarneh Iordaniya arab tilidagi 94 ta etiket formulasini tahlil qilib, ularning aksariyati ilohiy kuchga murojaatni o'z ichiga olishini va aynan shu jihat formulalarining barqarorligini ta'minlashini ko'rsatgan. Bu xulosa mazkur tadqiqotning asosiy farazini qo'llab-quvvatlaydi. Muallifning avvalgi maqolasida alqov birliklarining kontekstual qo'llanilishi dastlabki tarzda tahlil etilgan edi [9].

Shunday qilib, mavjud adabiyotlarda alqov birliklari semantik, folklor va pragmatik jihatdan o'rganilgan, biroq ularning grammatik shakllari tizimli tasniflanmagan va shakl bilan vazifa o'rtasidagi munosabat maxsus tadqiq etilmagan. Mazkur bo'shliqni to'ldirish ushbu maqolaning vazifasidir.

Tadqiqot materialini to'plashda o'zbek xalq maqollari va matallari to'plamlaridan 5 ta, badiiy adabiyotlardan 21 ta manbadan, jami 26 ta duo, olqish va tilak birliklari tanlab olindi.

Materialni tahlil qilishda quyidagi metodlardan foydalanildi: struktur tahlil — birliklarning grammatik qurilishini aniqlash uchun; komponent tahlil — ma'no tuzilishini ochish uchun; tasnif metodi — birliklarni struktur tiplarga ajratish uchun; statistik metod — shakllarning qo'llanish chastotasini aniqlash uchun; kontekstual tahlil — shakl bilan vazifa o'rtasidagi bog'liqlikni belgilash uchun.

Tasnifning asosiy mezon sifatida kesimning grammatik shakli tanlandi. Ushbu mezon ob'yektiv va izchil bo'lib, semantik mezonlardan farqli o'laroq, chegaraviy holatlarda ham aniq qaror qabul qilish imkonini beradi. Mezonga ko'ra barcha alqov birliklari uch asosiy tipga ajratildi: sintetik (predikat affiks vositasida shakllangan), analitik (predikat yordamchi so'z ishtirokida shakllangan) va nominal (predikat fe'l bilan ifodalanmagan) shakllar.

Maqolani tayyorlash jarayonida matnni tahrirlash va formatlashda sun'iy intellekt vositalaridan yordamchi assistent sifatida foydalanildi. Tadqiqot materialini to'plash, tahlil qilish, tasniflash va xulosalar chiqarish to'liq muallif tomonidan amalga oshirilgan.

Muhokama.

1. Sintetik (affiks) shakllar. O'zbek tilidagi alqov birliklarining asosiy qismi kesim, ya'ni predikatga maxsus qo'shimcha (affiks) qo'shilishi orqali shakllanadi. Bu tipga kiruvchi birliklar uchta guruhga ajraladi.

1.1. -sin affiksi bilan yasalgan shakllar. Ushbu shakl alqov so'zlari yasashning eng sarmahsul va neytral vositasidir. Bu affiks uchinchi shaxsda istak maylini ifodalab, harakat bajaruvchisini lisoniy jihatdan ochiq qoldiradi. Aynan shu belgi -sin shaklining keng qo'llanishini ta'minlaydi: u ham diniy, ham dunyoviy matnlarda birdek tabiiy eshitiladi. Quyida esa bu affiksning badiiy asarlarda qo'llanishini ko'rib chiqamiz:

- Oh, onaginang o'rgilsin, bolam, sen endi sallotga ketayotibsan, xudoyo xudovando, yomon ko'zdan saqlasin... Xudo dushmaningni xoru zor qilsin. [11; B.123.]

- "Voy, xolaginang o'rgilsin, omon bo'lsang, bir kun yuvarsan", dedim-da, unamadim. [11; B.139.]

- Voy ammaginang bo'yingga qoqindiq bo'lsin! [11; B.140.]

- Otam sizlardek yaqin do'stlariga salom aytishni menga amonat topshirgan edilar. — Rahmat, sog' bo'lsinlar! [10; B.18.]

Bug'doy noning bo'lmasin,

Bug'doy so'zing bo'lsin. [12; B.79.]

Piring kuchli bo'lguncha,

Biliming kuchli bo'lsin. [12; B.141.]

Darding bo'lsa bo'lsin, qarzing bo'lmasin. [12; B.305.]

1.2. -gur/-kur/-qur/-g'ur affiksi bilan yasalgan shakllar. Mazkur affiks -sin shaklidan ikki jihati bilan keskin farq qiladi. Birinchidan, u emotsional jihatdan bo'yalgan bo'lib, neytral emas: u ifodalagan munosabat yo kuchli ijobiy, yo kuchli salbiy bo'ladi. Ikkinchidan — va bu eng diqqatga sazovor jihat — aynan bir affiks vositasida ham olqish, ham qarg'ish hosil bo'ladi. -gur affiksli misollar ikki qutb bo'yicha:

- **ijobiy qutb (olqish):** *baraka topgur* tipidagi birliklar:

Halol yigit ekansizlar, baraka topkurlar, — dedi. [11; B.86.]

Oftob oyim bilan qutidor Homidning iblisona ishlariga “tavba-tavba” deb muqobala qilsalar ham, ammo Otabekning favqulodda yuragini so'z orasida “baraka topkur, umring uzoq bo'lg'ur” bilan qarshi olar edilar. [10; B.242.]

- Tovuq-xo'roz dedingmi? Ha, bu maxluqlari qurmag'ur qaqaq lab seni sharmanda qilmadimi? [11; B.308.]

- **salbiy qutb (qarg'ish):** *ko'r bo'lgur* tipidagi birliklar:

Yigit qurg'ur sezib qoldi, poylab turib shartta bilagimdan ushladi-da, ma'shuqasiga qaradi. [11; B.197.]

- Oldin so'zimga javob ber-chi, yer yutkur! [10; B.151.]

1.3. -gay va boshqa arxaik shakllar. Ushbu shakllar zamonaviy so'zlashuv nutqida deyarli qo'llanmaydi, ammo diniy-marosimiy matnlarda, klassik adabiyotda va yuksak uslubda saqlanib qolgan. Ularning qo'llanishi matnga kitobiylik va tantanavorlik tusini beradi.

Omoch seni toldirgay,

Omboringni to'ldirgay. [12; B.454.]

Har kim bunga shak keltirsa, yuzi qozonday qora bo'lib, dili tandurday otashlarga kuygay, omin!

Shogirdlar:

— Omin, kuygay!!! — deyishdi. [11; B.272.]

2. Analitik shakllar. Analitik shakllar predikatning yordamchi yoki modal so'z ishtirokida shakllanishi bilan xarakterlanadi. Bu tipning sintetik shakllardan farqi shundaki, unda alqovning manbasi — ko'pincha ilohiy kuch — lisoniy jihatdan ochiq ifodalanadi:

- Bilmadim... Har nechuk suv quyg'andek bo'ldi, qoldi. Ilohim em tushkan bo'lsin...

- Ilohi em tushsin, — deb kuldi hoji. [10; B.273.]

2.1. Modal so'z ishtirokidagi shakllar. Ushbu shakllarga ilohiy irodaga murojaatni ifodalovchi birliklar kiradi. Ular alqovning diniy qatlamini tashkil etib, duo komponentiga eng yaqin turadi.

- Unday bo'lmag'ir xayollarga tushmang, qizim, — dedi, — qushbegi boshqalarga qaraganda insoflik hokimdir.

Xudo xohlasa, men Toshkandan qaytguncha ular ham zindondan qutilurlar. [10; B.78.]

Uning ketidan Hasanali: “Taqdir bitkan bo'lsin-da”, — deb qo'yg'an edi, shohichi qat'iy qilib: “Inshoolloh bitar, shundog' yigitni kuyovlikka qabul qilmag'an bir kishini biz odamga sanamaymiz”, — dedi. [10; B.44.]

2.2. Yordamchi fe'l ishtirokidagi shakllar. Ushbu guruhda predikat ot yoki sifat bilan yordamchi fe'lning birikmasidan tashkil topadi. Bu qolip alqov yasashning mahsuldor modellardan biri bo'lib, uning yordamida yangi birliklar erkin hosil qilinadi.

- Xudoi taolo va taborak dushmanimizni yer bilan yakson qilsin, ig'vogarlarning, fitna-fasodchilarning og'ziga tosh! [11; B.274.]

Hasanali so'yinchisini topshirgandan so'ng duoga qo'l ochdi: “Olloh taolo umri bilan bergan bo'lsin”. [10; B.333.]

Tuyaga kishan sol-da,

Tavakkalni Xudoga qil. [12; B.439.]

3. Nominal (fe'lsiz) shakllar. Uchinchi struktur tipga predikati fe'l bilan ifodalanmagan birliklar kiradi. Ular qisqaligi va yaxlitligi bilan ajralib turib, ko'pincha tayyor formula sifatida, bo'linmas holda qo'llanadi. Mazkur shakllarning grammatik tuzilishi elliptik bo'lib, fe'l komponenti tarixan tushib qolgan yoki umuman bo'lmagan.

- Barakalla, Marg'ilonga kelib bu gapdan aynadingiz-a?

- Aynadim... [10; B.138.]

- To'yga kelgan xotinlarning “To'ylar muborak, kuyov o'g'ul muborak!” deb so'rashlariga ham ishonchsiz bir ohangda “Qutlug' bo'lsin”, deydir. [10; B.53.]

- Barakalla, barakalla, — deb qo'linga nos pulidan tashqari, uch miri, bir tanga choychaqa berar edi. [11; B.244.]

Kumushbibining qizlarga bergan javobi eshitilar-eshitilmaslik edi:

- Qutlug'... [10; B.55.]

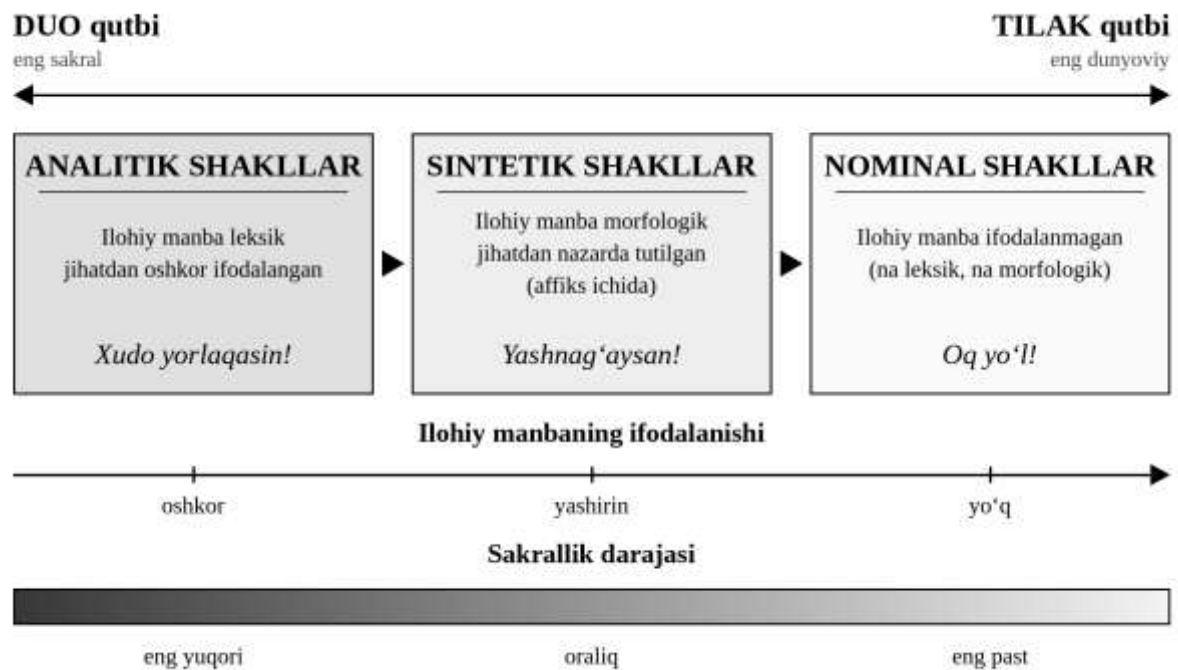
4. Affiksial qutblanish masalasi. -gur affiksining ham olqish, ham qarg'ish yasashda ishtirok etishi lingvistik nuqtai nazardan alohida izoh talab qiladi. Bir grammatik ko'rsatkich ikki qarama-qarshi pragmatik vazifani bajarar ekan, demak, uning o'z semantikasi pragmatik jihatdan neytral bo'lib, u faqat kuchli emotsional munosabatni belgilaydi; munosabatning ijobiy yoki salbiy yo'nalishi esa o'zakning leksik ma'nosi orqali aniqlanadi. Bu xulosa grammatik shakl va leksik ma'no o'rtasidagi vazifa taqsimotining o'ziga xos modeli hisoblanadi.

Olqish — Eshikning zanjiriga bir qarab kelingiz-chi, imon topkur Jannat opa! [10; B.217.]

Qarg'ish — Oftob oyim To'ybekani qarg'ab berdi: — Sen aqlsiz o'lgur, Kumushni uyaltirg'ansan! Tinch yursang seni birov bir nima qiladimi? Bor, ishingga bor! [10; B.52.]

5. Shakl va sakrallik darajasi. Kuzatishlar shuni ko'rsatadiki, alqovning diniy-sakral darajasi uning grammatik shakli bilan bog'liq: ilohiy manba lisoniy jihatdan qanchalik ochiq ifodalansa, birlik duo komponentiga shunchalik yaqin turadi. Analitik shakllar bu jihatdan eng sakral, nominal shakllar esa eng dunyoviy qutbda joylashadi. Sintetik shakllar

oraliq mavqega ega va ular ilohiy manbani morfologik jihatdan nazarda tutadi, ammo leksik jihatdan ifodalamaydi. Ushbu bog'liqlik quyidagi 1-rasmda umumlashtirib berilgan.

1-rasm. Alqov birliklarining grammatik shakli va sakrallik darajasi o'rtasidagi munosabat (kontinuum modeli) (sun'iy intellect yordamida yasaldi)

Natijalar. Yuqorida ajratilgan uch struktur tip o'zbek nutqida bir xil taqsimlanmagan. Ularning qo'llanishi vaziyat turi, muloqot ishtirokchilarining yoshi va muloqotning marosimiylik darajasi bilan bog'liq. Tahlil natijasida o'zbek tilidagi alqov birliklari predikatning grammatik shakliga ko'ra uch asosiy struktur tipga ajratildi: sintetik (affiks), analitik va nominal shakllar. Har bir tipning ichki guruhlari aniqlanib, ularning qo'llanish doirasi belgilandi. Jami tahlil qilingan 26 birlikdan 16 tasi (62 %) sintetik, 6 tasi (23 %) analitik, 4 tasi (15 %) nominal shaklga mansub.

Xulosa. Tadqiqot shuni ko'rsatdiki, alqovning grammatik shakli uning pragmatik vazifasi bilan o'zaro bog'liq. Xususan, ilohiy manbaning lisoniy ifodalanish darajasi birlikning sakrallik ko'rsatkichi bo'lib xizmat qiladi, shakl tanlovi esa vaziyatning marosimiylik darajasi bilan belgilanadi. Alohida e'tiborga molik natija sifatida -gur affiksining qutblanish hodisasi qayd etildi: bir grammatik ko'rsatkich o'zakning leksik ma'nosiga ko'ra ham olqish, ham qarg'ish hosil qilish imkonini beradi. Bu hodisa grammatik shakl va leksik ma'no o'rtasidagi vazifa taqsimotining o'ziga xos ko'rinishini namoyon etadi. Tadqiqot natijalari o'zbek tilining izohli va frazeologik lug'atlarini tuzishda, alqov birliklarini ingliz tiliga tarjima qilishda hamda o'zbek tilini xorijiy til sifatida o'qitishda amaliy ahamiyatga ega. Keyingi tadqiqotlarda mazkur struktur tasnifni ingliz tilidagi funksional muqobillar bilan qiyoslash maqsadga muvofiq.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Austin J. L. *How to Do Things with Words*. – Oxford: Oxford University Press, 1962. – 166 p.
2. Searle J. R. *Expression and Meaning: Studies in the Theory of Speech Acts*. – Cambridge: Cambridge University Press, 1979. – 187 p.
3. Wierzbicka A. *Cross-Cultural Pragmatics: The Semantics of Human Interaction*. – Berlin: Mouton de Gruyter, 2003. – 502 p.
4. Safarov Sh. *Pragmalingvistika*. – Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2008. – 300 b.
5. Kuchkorov T. *O'zbek folklorida olqish janri*: filologiya fanlari nomzodi dissertatsiyasi avtoreferati. – Toshkent, 1994. – 26 b.
6. Ранних А. З. *Благопожелания в русском языке*: автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Москва, 1994. – 24 с.
7. Плешакова А. Н. Жанр благопожелания в русской речевой культуре // *Жанры речи*. – Саратов, 1997. – С. 188–198.
8. Badarneh M. A. Formulaic Expressions of Politeness in Jordanian Arabic Social Interactions // *Formulaic Language and New Data: Theoretical and Methodological Implications* / ed. by E. Piirainen, N. Filatkina, S. Stumpf, C. Pfeiffer. – Berlin; Boston: De Gruyter, 2020. – P. 151–170. – DOI: <https://doi.org/10.1515/9783110669824-007>.
9. Qurbanbayeva N. I. Duo, istak va tilaklarning kontekstual qo'llanilishi va diskursiv xususiyatlari // *Filologik tadqiqotlarning yangi bosqichi: zamonaviy tendensiyalar va istiqbollar*: III an'anaviy anjuman materiallari to'plami. – 2025. – B. 238–240.
10. Qodiriy A. *O'tkan kunlar*: roman. – Toshkent: Universitet, 2018. – 352 b.
11. G'afur G'ulom. *Tanlangan asarlar. Nazm va nasr*. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2012. – 352 b.
12. Mirzayev T., Musoqulov A., Sarimsoqov B. *O'zbek xalq maqollari*. – Toshkent: Sharq, 2005. – 512 b.